

γος, ανέστιος, ηττημένος και μόνος» (1971). «Έχω στενή
χώριες κάθε λογής και έχω τη μοναξιά ενός λεπρού». Μην
λέξεις παραπάνω έγραψε στον φίλο του Χρ. Παπάζογλου
«... Εμείς, Χρήστο, αν και είμαστε από εκλεκτή ράτση ή
πάστα ανθρώπων, ζήσαμε άσχημα. Και πολύ τα μαγαζιά
σαμε και τα αισθήματα και πολύ τα κακοποιήσαμε και τα
τιμότερα λόγια. Γι' αυτό και εγώ τόσο φυλάγομαι πια: Δεν
φοβάμαι τους άλλους – τον εαυτό μου φοβάμαι». ⁷ Εμπνε-
στεύσαν πιο συχνά τη δική του «κούραση», «αδυναμία»
και «ήττα» για να μην αναγκαστεί να αποκαλύψει τη με-
γάλη ήττα και την παγωνιά. Τελειώνοντας βεβιασμένα τη
Διπλό βιβλίο, αποδίδει τη δυσκολία στον «γαλασμό το δικό
του», αλλά επιστρατεύει άφρον την νενομισμένη ρητορι-
κή αισιοδοξία περί του λαμπρού μέλλοντος του λαού και του
τόπου. Η Ιφριγένεια θυσιάστηκε, πνέουν ούριοι άνεμοι...

Το άλλο βιβλίο, το πραγματικό, δεν σαλπάρισε. Από
πού και για πού...

*Η εμγκράτσια δεν είναι τόπος – είναι ά-τοπος, έγραψε
σ' εκείνο το γράμμα σε φίλο του.*

Σαν την ουτοπία δηλαδή. Τόπος, ά-τοπος, ου-τοπία.

Από τη διπλή αποδημία, εκ του τόπου και της ουτο-
πίας, δεν υπήρξε λογοτεχνική επιστροφή-Ιθάκη.

2000

7. Ο.π., σημ. 1, σ. 199-200.

ΕΡΩΤΗΤΗΡΙΟ

1. Το δράμα του διανοούμενου στις Ακυβέρνητες πολιτείες

Γενικά, το δράμα του διανοούμενου ανθρώπου είναι ο
μύθος, ο σιδηρούς κανών του χρονομέτρου. Αυτός φαίει
για όλα. Για τον διανοούμενο ειδικά, ο χρόνος παρουσιάζ-
εται υπό τη μορφή του της Ιστορίας. Της Ιστορίας μάλι-
στα σε δύο κορυφαίες στιγμές της, τον πόλεμο και την
επανάσταση. Βέβαια, ο πόλεμος είναι μακροχρόνιος, αλλά
και η επανάσταση δεν πάει πίσω. Ο διανοούμενος στρα-
τεύεται στην επανάσταση μάलिστα ως εθελοντής – παίρ-
νοντας μαζί του, στριμωγμένες μέσα στον γυλιό του, τις
εθνοπολιτικές αξίες του και τη συνείδησή του.

Η συνείδηση αυτή είναι κατηγορία ηθική, είτε ένας φι-
λόσοφος, αφού αντιπαραθέτει πάντα σ' αυτό που είναι αυ-
τή που θα έπρεπε να είναι. Όμως – αλίμονο! – η συνείδηση
βασίζεται, δεν κυβερνάει, είτε ένας σκεπτικιστής (ποιος
πάλι; ο Βαλερύ). Αυτό ισχύει για τον πρωταγωνιστή των
Ακυβέρνητων πολιτειών, ισχύει για τη γενιά του Τσίρκα
και για τη δικιά μου – και έπεται συνέχεια. Ακυβέρνητες
είναι οι πολιτείες, τα πάθη, ακυβέρνητη και η πράξη – η
Ιστορία – από τη συνείδηση. Ο νεοδιανοούμενος στρατεύ-
εται σε μια λογική της Ιστορίας που, κατά τον Γκαίτε,

είναι το πιο παράλογο πράγμα στον κόσμο. Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο τον βεβαίωσε ότι έχει «ψωθεί ως τη θεωρητική σύλληψη και κατανόηση της ιστορικής κίνησής» όταν προσχωρεί στο προλεταριάτο. Η Ιστορία, κατά τον Φάνη (τον κομμουνιστή Νέστορα και Μέντορα του διανοούμενου Μάνου) είναι «μια μήτρα κόκκινη, διψασμένη», φοράδας που βατεύεται. «Ε, τίποτα δεν είμαστε εμείς δουλειά υποκόμοι κάνουμε».

Στο βιβλίο του *Οι αγωνιστές*, ο Άρθουρ Κάιςλεφ έγραφε:

Ένας διανοούμενος, δεν μπορούσε ποτέ να γίνει αληθινός προλετάριος, αλλά καθήκον του ήταν να πλησιάσει όσο πιο πολύ γινόταν. Πολλοί το προσπαθούσαν και ταργώντας τις γραβάτες, φορώντας πουλόβερ κατάσαφρα ή έχοντας μαύρα νύχια. Αλλά αυτή η σνομππαρία δεν ενθαρρυνόταν επίσημα. Η σωστή μέθοδος ήταν ποτέ να μη λες, γράφεις και προπάντων να μη σκέφτεσαι τίποτα που να ξεπερνάει τον ορίζοντα ενός οδοκαθαριστή. Κάνουμε αβαρία στις αποσκευές του διανοούμενου, όπως οι επιβάτες ενός πλοίου που βουλιάζει – ως το απαραίτητο μίνιμουμ στερεότυπων φράσεων, διαλεκτικών κλισέ και τσιτάτων μαρξιστικών που αποτελούν τη διεθνή τζουγκασβίλεια αργκό. (σ. 65)

Είναι όλα όσα δεν δέχτηκε να κάνει ο ήρωάς μας, εξού και η δυστυχία του.

Ο Μάνος Καλογιάννης ή Σιμωνίδης, alias Τσίρκας – δηλαδή ετεροχρονισμένος Τσίρκας της δεκαετίας του '40, επιβιώσας του Σιμωνίδη της δεκαετίας του '40 – είναι ιδανικός αλλά ιστορικός διανοούμενος των μέσων του αιώνα

που γέννησε τον διανοούμενο και είδε την παρακμή του. Είναι ο παραδοσιακός ουμανιστής που περνάει στον κοινισμό οικανισμό και στη μαρξιστική εκδοχή του. Κάνει τη εμφάνισή του τη δεκαετία του '30.

Η συνέβη τότε: Για πολύ συγκεκριμένους λόγους, που είναι περίπλοκο να τους απαριθμήσουμε, σημειώνεται στα κείμενα μια μαζική συμπίεση στη στροφή προς τον κοινό. Για πρώτη φορά στην Ιστορία, συγγραφείς, επιστήμονες, καλλιτέχνες γίνονται μαζικά διανοούμενοι: κινηματογράφονται σε μια υπόθεση γενική, ενώνονται, συνδικαζονται – και όχι πια ατομικά, όπως ο Βολταίρος λ.χ., ή ο Γκαίτερουσικό. Ο καταλύτης σ' αυτό το φαινόμενο ήταν η άμεση απειλή για τον πολιτισμό, καθώς ο ναζιστικός φασισμός εξαπλωνόταν σ' όλη σχεδόν την Ευρώπη.

Στο κέντρο των πνευματικών διλημάτων του '30 είναι το θέμα του ουμανισμού, συμπτυσσόμενο στην επιλογή: κοινό ή κοινωνία; θεωρία ή δράση; ατομική εξέγερση ή κολεκτίζηση; Οι απαντήσεις ποίκιλαν, βέβαια, μπορούμε να πούμε όμως ότι η κοινωνική στάση υπερίσχυσε και επικράτησε τις επιφύλαξεις. Ο ουμανισμός του ατόμου του 19ου αιώνα δεν απαντούσε στις αγωνίες μπροστά στην επικείμενη βαρβαρότητα. Ο σκεπτικισμός, το «μαλακό μάλλινο της αμφιβολίας» ενός Μονταίνιου, δεν ανάπαυε πλέον κεφάλι, ήταν πολυτέλεια της βραδύτητας – κάτι περισσότερο έμοιαζε με προδοσία του ανθρώπου με οποιαδήποτε έννοια (ουσίας ή ιστορίας). Με την ίδια λογική, έλειψαν λιγότεροι – κατέφυγαν σε ιδεολογίες ρατσιστικές, φασιστικές, εθνικιστικές.

Αλλά ο μεγάλος μύθος της δεκαετίας του '20, ο μύθος του κομμουνισμού, ήταν ακόμα ζωντανός. Στη Σοβιετική

Ένωσή τοποθετούσε ο καθένας την ουτοπία του, τα πιο ανόμοια πνεύματα. Με χαρακτηριστική αφέλεια λ.χ. ο ατομικιστής Ζιντ, ο εισηγητής της άσκοπης δράσης στη λογοτεχνία, έβλεπε εκεί να κατοχυρώνεται το δικαίωμα της διαφοράς: στο Ημερολόγιό του (1931) γράφει: «Ένα κράτος χωρίς θρησκεία, χωρίς τάξεις, χωρίς οικογένεια. Θα έδινα και τη ζωή μου για να επικρατήσει η ΕΣΣΔ». Μεγάλη μορφή συνοδοιπόρου το 1935, στο Συνέδριο για την υπεράσπιση της κουλτούρας, ο Ζιντ διευκρίνισε την οικουμενική του ουτοπία: «Μένω βαθιά ατομικιστής σε πλήρη συμφωνία με τον κομμουνισμό. Διατηρώντας την ιδιαίτερότητά του, κάθε άτομο υπηρετεί καλύτερα την κοινότητα. Στην κομμουνιστική κοινωνία ίσα ίσα, κάθε άτομο, η ιδιαιτερότητα του κάθε ατόμου, μπορεί με τον καλύτερο τρόπο ν' ανθήσει». Πιο πραγματιστής, ο Μαλ-ρώ πίστευε ότι ο αναρχισμός των προσωπικών συμπεριφορών πρέπει να υποταχθεί σε μια πειθαρχία, ότι η υπεθυνότητα του αγωνιστή είναι υπεράνω των τύψεων του διανοούμενου. Αποδεχόταν λοιπόν την επαναστατική βία. Μια επανάσταση δεν μπορεί να επιζήσει στηριγμένη στα συναισθήματα αλλά στις δομές της. Στην κριτική του Τρότσκι, ότι με τη στάση του συγκάλυπτε τις δίκες της Μόσχας, ο Μαλρώ του '36 απαντούσε ότι όπως η Ιερά Εξέταση δεν εμείωσε τη θεμελιακή αξία του χριστιανισμού, έτσι και οι δίκες της Μόσχας δεν μειώνουν τη θεμελιώδη αξία του κομμουνισμού.

Η ιδέα της οργανωμένης συνοδοιπορίας των διανοουμένων ξεπήδησε από την πέραν των προσδοκιών επιτυχία που σημείωσε το ειρηνιστικό συνέδριο του Άμστερνταμ το 1932 και με εντολή του Στάλιν καλλιεργήθηκε από τον

Γιόρκι και τον Έρενμπουργκ στο Α' Συνέδριο Σοβιετικών συγγραφέων στη Μόσχα: ο Μαλρώ και οι άλλοι Δυτικοί αντιπρόσωποι αποδέχθηκαν την ιδέα με ενθουσιασμό. Τα συνέδρια των συγγραφέων της περιόδου 1932-1937 (Άμστερνταμ, Μόσχα, Παρίσι, Μαδρίτη, Νέα Υόρκη κ.λπ.) εξασφάλισαν την παρουσία ή τη συμπαραστάση των μεγαλύτερων ονομάτων: Αϊνστάιν, Φρόυντ, Ρ. Μούζιλ, Γόμας και Χάινριχ Μαν, Άλντους Χάξλεϋ, Ελί Φωρ, Μπρεχτ, Φόρστερ, Σέλμα Λάνγκερλεφ, Μπαρμπύς, Ρ. Βολλάν, Τ. Ντράϊζερ, Ντος Πάσος, Σίνκλαιρ Λιούις, Άντεν, Πάστερνακ, Μπάμπελ.

Οι παραφωνίες σ' εκείνες τις γεμάτες πίστη οικοουμενικές λειτουργίες ήταν ελάχιστες. Στο μεγάλο συνέδριο του 1935 η φωνή της ομάδας των υπερρεαλιστών του Μπρετόν πνίγηκε με αξίωση του Έρενμπουργκ, η περίπτωση του Βίκτορ Σερζ -η περιπέτειά του στο γκουλάγκ- δόχασε το συνέδριο, ο Ελνάρ καταδίκασε το γαλλοσοβιετικό σύμφωνο κτλ. Στο μανιχαϊκό κλίμα που επικράτησε, η κραυγή απελπισίας του Πάστερνακ ακούστηκε σαν παραξενιά ή εύθυμη νότα. Ο Μαλρώ την αφηγήθηκε παρωδώντας τη σε σπασμένα γαλλικά.

«Μιλάμε πολιτική; Ευτελής, ευτελής. Πάτε εξοχή, φίλοι μου, μαζέψτε αγριολούλουδα». Αλλά ο ίδιος ο Πάστερνακ θυμάται ότι είπε πολύ σοβαρά:

Καταλαβαίνω πως εδώ γίνεται μια συγκέντρωση συγγραφέων για να οργανωθεί ο αγώνας κατά του φασισμού. Ένα μόνο πράγμα έχω να σας πω: Μην οργανωθείτε. Η οργάνωση είναι ο θάνατος της τέχνης. Το 1789, το 1848, το 1917 οι συγγραφείς δεν οργανώθηκαν

ούτε υπέρ ούτε κατά. Μην το κάνετε, σας ικετεύω, μην οργανωθείτε.

Ο Ισαάκ Μπάμπελ, που σε λίγο θα εκτελεστεί από τον Στάλιν, παρουσιάστηκε σαν ευτυχημένος, γαλήνιος Σοβιετικός συγγραφέας.

Το ρεύμα των ημερών το εξέφρασε ο Ζαν Κασσού:

Η τέχνη θέλει να βρεθεί σε συμφωνία με τον εξωτερικό κόσμο για να συμβάλει στη δημιουργία μιας αρμονικής κοινωνίας. Η τέχνη μας, η αντίληψή μας για την κουλτούρα μάς οδηγούν στην επανάσταση. Θέλουμε να προχωρήσουμε, να συνεργασθούμε σε μια νέα μορφή του ανθρώπου.

Υπήρξαν, ως προς αυτό το τελευταίο (τον «νέο άνθρωπο»), κάποιες επιφυλάξεις, όπως εκείνη του περσονάλισμού. «Είμαστε κατά της φιλοσοφίας του εγώ, υπέρ της φιλοσοφίας του εμείς», έγραψε ο Εμ. Μουνιέ. Απέκρουε τη σειράική αντίληψη του ανθρώπου, όπως και τη συμπίκνωσή του σε ομαδικές έννοιες (κράτος, έθνος, ράτσα), καταδικάζοντας την ψευδοδημοκρατία του φιλελευθερισμού, αλλά και τον ολοκληρωτισμό, την κρατική ιδεολογία. Και υπήρξε επίσης αρνητική κριτική. Ο φιλόσοφος Ζαν Γκρενιέ -δάσκαλος του Καμίυ στο Αλγέρι- στιγμάτιζε την «εποχή των ορθοδοξιών», το απότομο πέρασμα από μια απόλυτη αμφιβολία σε μια απόλυτη πίστη στον μονόδρομο της Ιστορίας προς την ελευθερία και προς τον (νέο άνθρωπο). Γεννήθηκε έτσι μια ιντελιγκέντσια-οπαδός, πεπεισμένη ότι κρατάει στα χέρια της τα κλειδιά της Ιστορίας, με τον όρο όμως να μπει η ίδια στην

υπερσία του δημιουργικού οργάνου της Ιστορίας, του κόμματος.

Είδαμε τούτο το παράδοξο [έγραφε το 1936], την πρωτοβουλία ενός συνεδρίου για την υπεράσπιση της κουλτούρας να την παίρνει ένα κόμμα που επιβάλλει κάθε-πτός τρόμου πάνω στους διανοούμενους.

Με η λογική του κακού/χειρότερου κυριαρχούσε, ο αριθμός εγελανισμός θέριζε. Ρόλο έπαιζε βέβαια και ο νεκρικός νόμος του συγγραφέα, η νόμιμη προσδοκία διάδοσης, δικαίωσης του έργου του. Η γοητεία που ασκούσε η εξιδανικευμένη στις διάνοιες χώρα του σοσιαλισμού ενισχύταν από την υπόσχεση ενός νέου μεγάλου κοινού, μιας ηπείρου σχεδόν αναγνωστών που, τάχα, τους περίμεναν. Ακούγονταν νούμερα εκατοντάδων χιλιάδων αντιτόπων έργων μεταφρασμένων στις γλώσσες της ΕΣΣΔ. Ο ίδιος ο Ζαντ σε μια στιγμή ζαλίζεται τόσο, που φοβάται:

Μαθαίνω από τις εφημερίδες της Μόσχας ότι μέσα σε λίγους μήνες πουλήθηκαν 400.000 αντίτυπα των βιβλίων μου. Λογαριάστε τα συγγραφικά δικαιώματά! Και τα άρθρα που πληρώνονται τόσο πλουσιοπάροχα!... Αν έγραφα για την ΕΣΣΔ και τον Στάλιν ένα διήγημα... ολόκληρη περιουσία. Οι υπερβολικές αμοιβές που μου προσφέρονται με τρομάζουν.

Ο Έρενμπουργκ, μαέστρος σ' αυτά, στο συνέδριο για την υπεράσπιση της κουλτούρας του '35, δεν παρέλειψε μαζί με τον επαναστατικό αλτρουισμό να υποβάλει και τον ρεαλιστικό ατομικισμό:

Πολλών από σας τα βιβλία μεταφράστηκαν στις γλώσσες της Σοβ. Ένωσης. Υπάρχουν εκατοντάδες χιλιάδες, εκατομμύρια άνθρωποι που με τη ζωή τους ανταποκρίνονται στα βιβλία σας.

Ο Α. Καίσερ, που επισκέφθηκε νεαρός τη Σοβιετική Ένωση, έγραψε αργότερα ότι εκεί διάφοροι προσπαθούσαν να τον πείσουν πως είναι πασίγνωστος, λέγοντάς του τίτλους των κειμένων του και περιλήψεις που προφανώς είχαν διαβάσει από κάποιο ειδικό, επιτόπου, δελτίο. Με τη μεσολάβηση του Έρενμπουργκ, ο Μαλρώ συνεργάστηκαν με τον Αϊζενστάιν για την κινηματογραφική διασκευή της *Ανθρώπινης κατάστασης*, το ίδιο είχε τάξει στον Ζιντ ο Έρενμπουργκ για τα *Υπόγεια του Βατικανού*, τον καιρό που ο Αϊζενστάιν είχε τεθεί από τον Στάλιν στο ψυγείο.

Στο διάστημα αυτό αλλάζει και η πολιτική της Διεθνούς, δηλαδή του Στάλιν: από τη σκληρή αντικαπιταλιστική γραμμή του '29 στην πολιτική των λαϊκών μετώπων του '34, που διευκολύνει και τη συνοδοιπορία των διανοουμένων. Ο Αραγκόν, που χθες χειροκροτούσε τις εκτελέσεις των «σαμποτέρ» στη Μόσχα –όπως και ο Γκόρκι– και μ' έναν στίχο του έδινε το παράγγελμα: *Πορ πάνω στον Λεόν Μπλουμ*, γινόταν τώρα ο διαπρύσιος χήρυκας της ενόθητας στα συνέδρια. Σ' ένα απ' αυτά, το 1937, τον ε γνώρισε ο Τσίρκας. Εκεί ο Αραγκόν έπλεξε το εγκώμιο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού· αποδοκιμαστήκε όμως, όχι γι' αυτό (κανείς δεν ήξερε τι ακριβώς ήταν ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός) αλλά γιατί επιχείρησε να καυτηριάσει τον Ζιντ, που είχε κηρυχθεί αποσυνάγωγος μετά

τις κριτικές παρατηρήσεις του για τη σοβιετική πραγματικότητα με το βιβλίο του *Επιστροφή από την ΕΣΣΔ*.

Ερχόμαστε στον Μάνο Σιμωνίδη. Η συνείδησή του κλυδωνίζεται σχεδόν αδιάκοπα, αλλά πάντα στοιχίζεται στη θεολογία που είδαμε να εκφράζει ο Μαλρώ. Διαβάζω από τη *Λέσχη* (σ. 169):

Με τη δική μου θέληση βρισκόμουν μέσα στο κίνημα, δεχόμουν τους σκοπούς του, την πειθαρχία του. Αυτός ήταν ο κόσμος, η πραγματικότητά μου. Κι όμως, πιοντά μου αισθανόμουν αυτή τη στιγμή τον Ρίτσαρντ, τη Νάνσυ και τον Ρον παρά τ' Ανθρωπάκι [...] Και τώρα ακόμη, μέσα μου δεν καταδικάζα μήπως τον Ρίτσαρντ γιατί μ' όλη την αφοσίωσή του σ' ορισμένες ανθρωπιστικές αξίες δεν έβαζε τον αγώνα για τη σωτηρία τους πάνω απ' όλα; Ενώ τ' Ανθρωπάκι αγωνίζεταν λυσασμένα, σήκωνε αυτές τις αξίες, στραπατσάρωντάς τες, είναι αλήθεια, μα τις σήκωνε με σιδερένια θέληση απάνω απ' τα νερά.

Ο Μάνος υποτάσσεται στη λογική των Ανθρωπάκι-Κομμών κεφαλών με αντίβαρό τους τον Φάνη, έστω, που τον ανυψώνει σε οσιομάρτυρα της κομμουνιστικής θηικής – υποτάσσεται μόνο εν ονόματι της αποτελεσματικότητας και της κυοφορούσας ιστορίας. Εκείνο που καταλογίζει στους οξφορδιανούς φίλους του είναι η μη δράση, ο ντιλεκαντισμός. Όχι τυχαία όμως και οι τρεις αυτοί τελικά δέχονται μαζί του, στον αγώνα για το δίκιο οι άνδρες δίνουν τη ζωή τους.

Ο ουμανισμός του Ρίτσαρντ ευρύνεται στη φιλία που,

μαζί με τον έρωτα, είναι το πρώτο βήμα προς τον άλλο. «Σε μια κρίσιμη ώρα» – λέει – «ένανς ουμανιστής θα προτιμήσει να πεθάνει μάλλον με τους φίλους του παρά για τουτό ή για κείνο το δόγμα». Αυτό και κάνει με τον τρόπο του. Από την άλλη μεριά, ο ουμανισμός των γυναικών είναι ρομαντικός, βιεννέζικος (Έμμη), οξφορδιανός, ελιοντικός (Νάνσυ) ή πηγαίος (Αριάργη) αλλά βρίσκει τον δρόμο του σχεδόν με το σώμα, με τον έρωτα και τη μητρότητα.

Το ανάχωμα που σηκώνει ο διανοούμενος εδώ απέναντι στην πανταχόθεν βαρβαρότητα είναι η φιλία και ο έρωτας, σαν μια αναδίπλωση, για να επιβιώσει ψυχικά: από το δόσιμο στο ανθρωπινό σύνολο, προσφυγή στον συγκεκριμένο άνθρωπο. Σημειώνω εδώ, ανάμεσα στο πλήθος των προφητειών, αλληγοριών, συμβολισμών μέσα στο έργο, ότι η Αριάργη είναι όχι μόνο Αριάδνη που βγάζει τον Μάνο ή τον Ρίτσαρντς από τον Λαβύρινθο τους, αλλά και Αριάργη – δηλαδή αγνοτάτη –, μια λαϊκή Βεατρίκη, μεσόκοπη πια στον νέο σιδηρούν αιώνα, που οδηγεί στους κύκλους της Κόλασης τον χορευτή Γιούνης και τον βγάζει απ' αυτή. Η απο-σάρκωση, ο έρωτας/φιλία και το αντίθετο, ο μονοδιάστατος έρωτας, η σκέτη φυσιολογία του (Νίνα, Αλέγρα, Τζούλια/Νυχτερίδα), ακόμα και οι ακραίες μορφές ερωτικού πάθους (Έμμη, Τζούλια, Κουρτ), όλα καλύπτονται από ιερότητα, δηλαδή ανθρωπιά.

Ο μαζοχισμός και οι ιδεοληψίες του Κουρτ Στέτλιν δεν τον εμπνέουν να είναι «ερωτευμένος με τη ζωή», όπως δηλώνει. Την ώρα που εξευτελιζεται, βασανίζεται, βιάζεται από μεθυσιμένους Αιγύπτιους σε μια λαϊκή μπιραρία, τι νιώθει ο Κουρτ; Μας το λέει ο Ρίτσαρντς, που θα ήθελε να δοκιμάσει την ίδια εμπειρία:

Μια γαλήνη, μια ευγνωμοσύνη, ένας έρωτας του σύμπαντος κόσμου τον ανέβαζε κατακόρυφα, μια γλώσσα πέρα απ' το καλό και το κακό. Είχε, μου έλεγε, την πιο γεμάτη έκσταση της ζωής του. Ένωσε τον εαυτό του να λιώνει σε μια ύπαρξη δίχως όρια. Και μαζί μια περιφάνια, που αξιόθρηκε αυτός να πληρώσει για τα καικουρήματα των λευκών. Ένα χρέος που το είχε από παιδί και το ξεπλήρωνε τώρα μέσα σε σπασμούς ουράνιας αγαλλιάσης. (Αριάργη, σ. 96-97)

Κάτι ακόμα για τα όρια του έρωτα και την απάντησή του στην Ιστορία. Η Λέσχη αρχίζει και τελιώνει, μέσω Έμμης, με αναφορά στον Χαϊλντερλιν, δηλαδή στην πολιτισμική ουτοπία του Υπερίωνα, τη διάψευση, την παρηγοριά κοντά στη Διοτίμα, την τελική συμφιλίωση με τη ζωή μέσα στη φυσική τάξη.

Den alles ist gut (Γιατί όλα είναι καλά), λέει ο Μάνος στην Έμμη τον λόγο του Χαϊλντερλιν. Και μονολογεί:

Γιατί, ναι, όλα είναι καλά. Περιφέρονται οι εποχές και οι ώρες, οι μέρες και οι νύχτες, τα λουλούδια και οι καρποί, αυτός είναι ο νόμος, η τάξη: τα άλλα, οι σπαρταγήμοι, οι συφορές, οι πόλεμοι βρίσκουνε τελικά μια θέση και κατασταλάζουν μέσα στην αρμονία των κόσμων και τη γαλήνη. Η ομορφιά του ανθρώπου δεν πεθαίνει: δεν χάνεται αν δεν σβήσει κι η ζωή πάνω στη γη. (Η Λέσχη, σ. 50)

Η πνευματική προσωπικότητα του Μάνου είναι σύνθεση Ευρωπαϊού ουμανιστή, με μια πινελιά ελληνορθόδοξης παράδοσης, εστέτ και μαρξιστή, μίγμα ασταθές βέβαια:

πότε η μια, τότε η άλλη κουλτούρα παίρνει το πάνω χέρι' λ.χ. ο αισθητισμός, ιδιαίτερα στη Δέσχη. Ο Μάνος και ο κύκλος του αποτελούν κάτι σαν λέσχη (αισθητών), οι συνωμιλίες τους είναι μικρά, στιλ μπαρόκ, συμπόσια, με πληθώρα αναφορών στην πιο ραφινάτη έκφανση του ευρωπαϊκού πνεύματος και της ελληνικής κληρονομιάς. Ο ενταγμένος συγγραφέας -ιδιαιτέρα στα δύο επόμενα βιβλία- εξισορροπεί επιδέξια αυτή την αριστοκρατία την πνευματική προβάλλοντας τώρα στο πρώτο πλάνο τις λαϊκές αρετές -με κάποιον ιδανισμό κι εδώ-, τη μυθοπλαστική φαντασία των ντόπιων, την πολιτισμική ταυτότητα Αιγυπτίων, μεντουβίνων, Αιγυπτιωτών και νησιωτών Ελλήνων. Και δίνοντας βαθμιαία το προσκήνιο στην πολιτική Ιντριγκα και την περιπέτεια του αριστερού κινήματος.

Νομίζω ότι ο εσπετισμός του Μάνου και τον εταίρων του, κι ένας ναρκισσισμός που φαίνεται εδώ κι εκεί, είναι επίσης μια αντίδραση απέναντι στην περιφρούσα βαναυσότητα, ιδιαίτερα απέναντι στον ανθρωπακισμό. Μόνο η κατάχρηση αυτής της αντίδρασης σε κάποιες σελίδες δίνει μια γυαλάδα μπεστ σέλερ σ' αυτό το αριστουργηματικό μυθιστόρημα. Η συγγραφική στρατηγική Τσίρκα εξαιρεί τις περισσότερες φορές τον ήρωά του από την ευθύνη. Αν οι πιο ενδιαφέρουσες γυναίκες τον ερωτεύονται, δένονται Δον Ζουάν, αυτές είναι Δονζουάνισσες. Βλέπουν ή διαισθάνονται σ' αυτόν, που συνδυάζει παιδεία και ψυχή, πίστη και αμφιβολία, ένα στήριγμα απέναντι στην αγωνία της εποχής που θέλουν να στηρίξουν οι ίδιες.

Το ίδιο το μυθιστόρημα, συνομήλιχο με τον ρεαλισμό, εντάσσεται σ' αυτό το συγγραφικό στρατήγημα, ή δίλημη-

μα, ή ειρωνεία. Οι βολές κατά του ρεαλισμού βρίσκονται στη ρεαλιστικότερο από τα τρία βιβλία. Ο Μάνος λέει κάπου: «Δε μ' άρεσε ποτέ ο Χεμινγκουέη». Ο Ρίτσαρντ όμως είναι εκείνος που αποκαλεί (λαδικά) τους αδελφούς Γουκόρ (*Αριάννη*, σ. 126) και αποστρέφεται τον Ζολά. «Ηταν» -λέει (στο ίδιο, σ. 98)- «σα να ετοιμαζόταν ν' απολύσει ένα καινούργιο κουαρτέτο του Έλιοτ και ξαφνικά τον αναγκάζουν να διαβάσει δέκα σελίδες από το βιβανάκι του Ζολά».

Παράγεται τώρα σε μια-δύο σκέψεις για την απάντησή του έργου στην Ιστορία. Ο συγγραφέας δεν έκανε Ιστορία, δεν διεδίκησε την ιστορική αντικειμενικότητα του ντοκουμέντου. Απέναντι στην Ιστορία ο διανοούμενος ορθώνει τη μνήμη και την κλίμακα της γενιάς. Βέβαια, στην αφήγηση των γεγονότων η στάση του συγγραφέα είναι κυρίως αντισθμηματική - φωτίζει την ανθρώπινη και την ηθική διάσταση, ενώ αφήνει την πολιτική στην αντίφαση και το σκοτάδι. Μιλώντας για τη χρήση και την κατάχρηση της μνήμης, όπως και της λήθης, ο φιλόσοφος Πολ Ρικέρ στην τελευταία εργασία του (*La mémoire, L'histoire, L'oubli*, εκδ. Seuil, 2000), επισημαίνει, στο ηθικοπολιτικό επίπεδο, τον διπλό πειρασμό, είτε η συνηγορία μιας υποθέσης, το «χρέος μνήμης» να «βραχυκυκλώσει την Ιστορία», είτε αυτή η τελευταία να περιορίσει τη μνήμη σαν ένα, μεταξύ άλλων, αντικείμενό της (της Ιστορίας), τη μνήμη που λειτουργεί ως μήτρα της Ιστορίας.

Στο έργο πάντως, που μας ενδιαφέρει εδώ, δικαιώνεται η μνήμη, που πηγάζει από το δημιουργικό πάθος. Από την άγρια ανάμνηση που πονάει περνάμε στην ικαλή

μνήμη) και τη λύτρωση. Το μυθιστόρημα επιτελεί αυτό που ο ίδιος συγγραφέας (Π. Ρικέρ) αποκαλεί «εργασία πένθους» και «εργασία μνήμης» μεταφέροντας αυτές τις ψυχαναλυτικές έννοιες από την ατομική στη συλλογική μνήμη. Πολύ εύστοχα, ο ίδιος ο Τσίρκας χαρακτηρίζει τον εαυτό του «λογιστή ψυχών», που κινήθηκε από την ανάγκη (να καταθέσει μια μαρτυρία για το δράμα της Μ. Ανατολής ή για το πώς μπλεκόταν η Ιστορία με τη ζωή και την ψυχή των ηρώων του) (Τα ημερολόγια της τριλογίας, 1973).

Στο μεταξύ, ο Μάνος (στον οποίο το Ανθρωπάκι είχε πει τη βαριά κουβέντα «άλλο εσύ κι άλλο εμείς») – *Νυχτερίδα*, σ. 285) έχει πέσει νεκρός στον εμφύλιο, πάντα κοντά στον καθοδηγητή του της Μέσης Ανατολής, τον ακέρατο κομμουνιστή Φάνη, στην έσχατη συνέπεια της ολοκληρωτικής ένταξης: την υποταγή και τον θάνατο. Τα κομμένα κεφάλια τους, που αντισταθμίζουν τις (κοιμμένες κεφαλές), περιφέρονται από τους νικητές ως τρόπαιο, ενώ τ' Ανθρωπάκι (αλήθεια, ο μόνος ανώνυμος...) ζει και βασιλεύει και το κόμμα κυριεύει.

Από το περιεχόμενο του αγώνα των αγνών αγωνιστών και του διανοούμενου έχει μείνει άθικτη μόνο η τιμή και η αξιοπρέπεια του μαχόμενου ανθρώπου. Οι τελευταίες λέξεις προφέρονται από τη Λενάρα, στη μνήμη τους, «Ήταν κι οι δυο τους άντρες σωστοί».

Έπρεπε να θυσιάσει ο διανοούμενος για να γεννηθεί ο συγγραφέας. Οι Ακυβέρνητες πολιτείες είναι η εξαίρεση, η κορυφή του έργου του, χωρίς προηγούμενο και χωρίς συνέχεια.

2000

Π. Ο πολιτικός Τσίρκας και η αφηγηματική πολιτική του

Ο συγγραφέας των *Ακυβέρνητων πολιτειών* μπορεί να χαρακτηριστεί πολιτικός, αφού η πολιτική κυριαρχεί θεμελιώς και σημαδεύει μια «μικρή διάρκεια» της ιστορίας. Παραφράζοντας την εξήγηση που έδωσε ο ίδιος ο Τσίρκας για τον δικό του *Πολιτικό Καβάρη*, διευκρινίζω ότι είναι «πολιτικός» όχι με την έννοια του πολιτευόμενου ή του «στρατευμένου», αλλά του συγγραφέα που ενδιαφέρεται για «τα κοινά», στοχάζεται πάνω στις τύχες ενός κόμμου και προσπαθεί να σκιαγραφήσει μια πολιτική για την επιβίωση αυτού του κόσμου.¹

Διαφέρει κατά πολύ, βέβαια, η ιστορική διάρκεια και η προοπτική της πολιτικής έννοιας ανάμεσα στους δύο. Στην «αβαφική «πολιτική» μπορεί να εννοηθεί η πολιτική «τέχνη» ως σύνεση, η ελληνοστική επιβίωση (με την πικρή δράσι των στοχαστικών προσαρμογών)², ενώ στον Τσίρκα προβάλλεται μια νομοτελειακή αντίληψη του μέλλοντος και το επαναστατικό ιδανικό.

¹ Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάρης* (1971), Κέδρος, Αθήνα 2008, Πρόλογος.

² Κ.Π. Καβάφης, «Στα 200 π.Χ.». Βλ. Κ.Π. Καβάφης, *Ποιήματα Β' (1919-1933)*, φιλολογική επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης, Γκαβός, Αθήνα 1969, σ. 89.